

LUDVÍK KOPAČKA

ZMĚNY V GEOGRAFICKÉM ROZMÍSTĚNÍ ČS. PRŮMYSLU 1962—1988

L. Kopačka: *Changes of the Geographical Distribution of Czechoslovak Industry 1962—1988*. Sborník ČGS, 97, 3, p. 152—171 (1992). — The paper deals with changes in the sectorial structure of Czechoslovak economy with respect to development and changes in the geographical distribution of Czechoslovak industry in the period of 1962—1988 divided into three stages and with respect to broader historical context and changes after November 17th, 1989.

KEY WORDS: sectorial structure of economy, geographical distribution of industry, density of industry, industrial employees.

Úvod

Obsahem článku je hodnocení vývoje a změn v geografickém rozmístění čs. průmyslu podle zaměstnanosti od úrovně okresů v období 1962—1988. Toto období, uvnitř členěné na tři časové etapy, nebylo zvoleno náhodně. Od roku 1962 byla zavedena průběžná podniková statistika o průmyslové zaměstnanosti (8). Na jejím základě jsem mohl rámcově navázat na práce J. Mareše a rozšířit jeho rozbor vývoje rozmístění průmyslu na čs. území v období 1780—1960 až do roku 1988, kdy se prakticky uzavřelo nejen v článku sledované období, ale celé období tzv. socialismu. V roce 1989 se již projevovaly nové tendence jako předzvěst zásadních změn, které se odehrály ve společnosti a politickém životě po 17. 11. 1989.

Struktura a geografické rozmístění zejména českého průmyslu je výsledkem přes dvě století trvajících složitých vývoje, na který působily dobové změny státoprávních, společensko-politických, hospodářských a sociálních poměrů spolu s geografickou polohou a podmínkami i geopolitickou orientací. Rozhodující roli však sehrálo socialistické období 1948—1989, u průmyslu zvláště výrazně na Slovensku.

Průmysl byl ve své historii nedílnou součástí a významným faktorem vývoje celého hospodářství. Proto první část článku obsahuje stručný přehled o vývoji sektorové struktury čs. hospodářství ve srovnání s vybranými vyspělými zeměmi (3) a o úloze průmyslu v něm. Použito je vžitě členění, kdy primární sektor zahrnuje zemědělství a lesnictví, sekundární průmysl a stavebnictví a terciární ostatní odvětví.

I. Průmysl a vývoj sektorové struktury čs. hospodářství 1948—1990

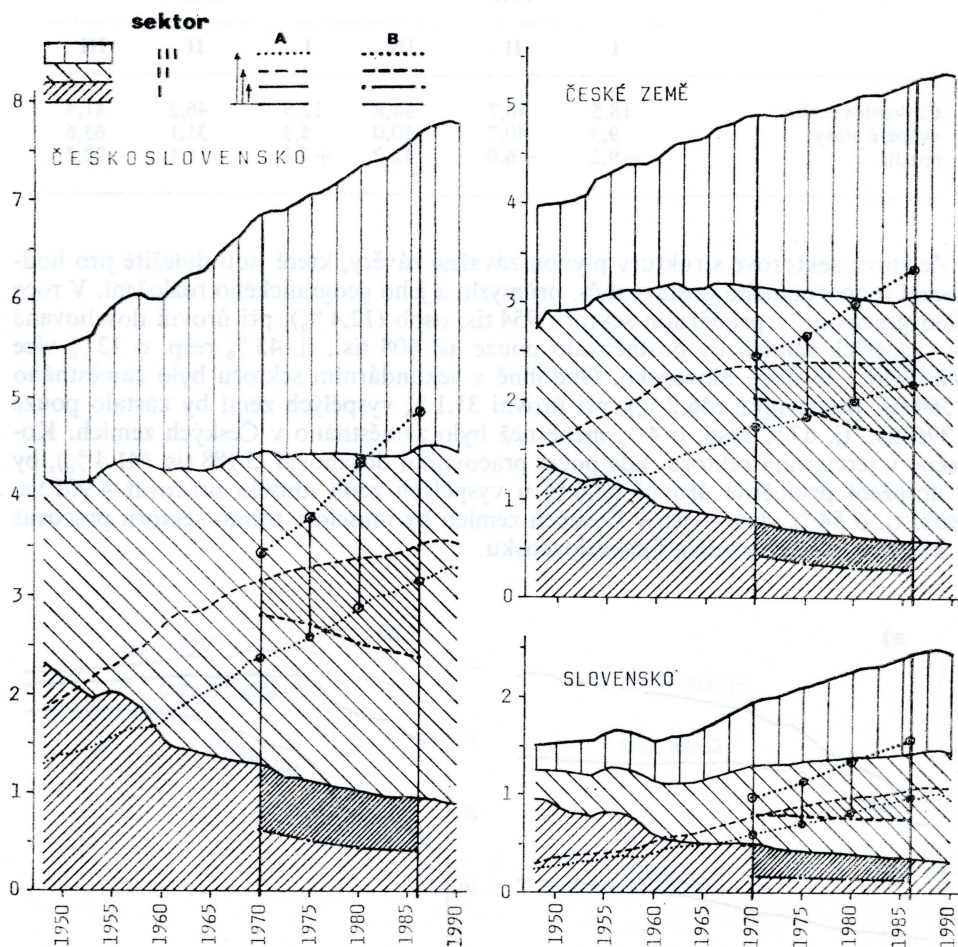
Nastolení socialistického společensko-ekonomického systému v roce 1948, které přerušilo staletí kontinuity hospodářských dějin a přineslo radikální obrat v hospodářské politice a geopolitické i hospodářské orientaci ze západu na východ, bylo hlavním faktorem pronikavých změn ve vývoji struktury a rozmístění čs. hospodářství. Jejich poznání je důležité v době, kdy po roce 1989 začala doba nových zásadních přeměn.

V čs. hospodářství převládl od roku 1948 extenzivní vývoj, jehož typickým znakem

byl růst počtu pracovníků a míry ekonomické aktivity obyvatelstva (4, 5), která postupně přesáhla 50 % a zařadila v tomto směru Československo na čelné místo ve světě. Pod povrchem statistických údajů o zaměstnanosti se však skrývaly závažné deformace.

Souběžně s absolutním růstem počtu pracovníků, v němž vysoký podíl měly ženy, probíhaly velké přesuny mezi sektory hospodářství. Rozhodující roli v nich měla všestranná preference rozvoje průmyslu s důrazem na odvětví těžkého průmyslu a výroby výrobních prostředků. Tomu odpovídal nejen vývoj odvětvové a oborové struktury průmyslu, ale i jeho rozmístění se všemi vyvolanými zdrojovými nároky a dopady i důsledky v území a životním prostředí.

Vývoj počtu pracovníků v čs. hospodářství a jeho sektorech v období 1948–1990 je v obr. 1 doplněn o srovnání s teoretickými počty, které by odpovídaly vývoji pro-

Obr. 1 – Vývoj zaměstnanosti v hospodářství podle sektorů 1948–1990 (mil.) Vysvětlivky: sektory – I (zemědělství a lesnictví), II (průmysl a stavebnictví), III (ostatní odvětví); A – skutečný počet pracovníků; B – teoretický počet pracovníků odpovídající standardu sektorové struktury skupiny vyspělých zemí (Belgie, Dánsko, Nizozemí, Rakousko, Švédsko, Švýcarsko).

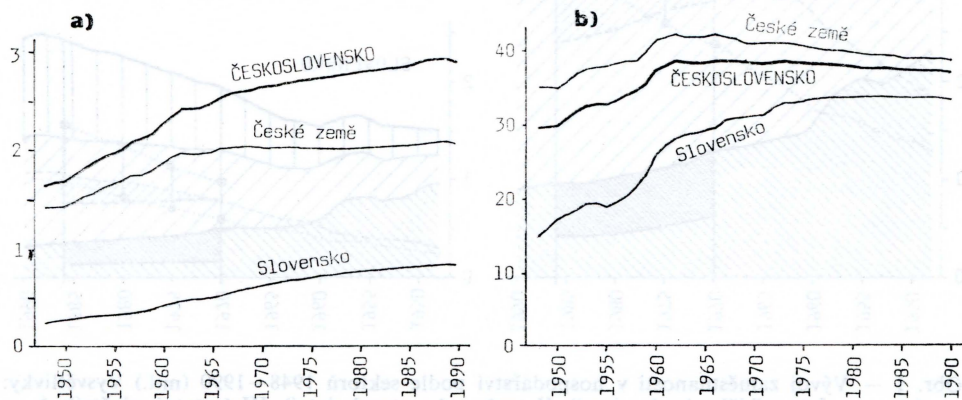
centového zastoupení sektorů v průměru za šest malých vyspělých zemí (Belgie, Dánsko, Nizozemí, Rakousko, Švédsko, Švýcarsko). Přestože se srovnání týká jen období 1970–1986, kdy ve světě probíhala strukturální transformace po dvou ropných šocích, je na první pohled zřejmé postupné zaostávání čs. sektorové struktury, které pokračovalo až do závěru socialistického období v roce 1989.

Změny byly pomalé a pokračující silnou preferencí sekundárního sektoru (a v jeho rámci průmyslu) a podceňováním významu terciárního sektoru byly v rozporu se světovými tendencemi. Jak ukazuje tab. 1, vykazovaly vyspělé země při své mnohem vyspělejší sektorové struktuře daleko dynamičtější vývoj a změny.

Tab. 1 — Vývoj sektorové struktury hospodářství 1970–1986 (9, 10, 11)

	1970			1986		
	I	II	III	I	II	III
Československo	18,5	46,7	34,8	12,4	46,2	41,4
vyspělé státy	9,3	40,7	50,0	5,3	31,1	63,6
rozdíl	+9,2	+6,0	-15,2	+7,1	+15,1	-22,2

Ze stavu sektorové struktury plynou závažné závěry, které jsou důležité pro hodnocení rozporuplného postavení čs. průmyslu a jeho geografického rozložení. V roce 1986 pracovalo v primárním sektoru 954 tis. osob (12,4 %), při úrovni dosahované ve vyspělých zemích by postačovalo pouze asi 408 tis., tj. 43 % resp. o 12 % více než mělo v té době Slovensko. Obdobně v sekundárním sektoru bylo zaměstnáno 3 564 tis. pracovníků (46,2 %), při úrovni 31,1 % vyspělých zemí by zůstalo pouze 2 396 tis., tj. 67 % resp. o 4 % méně než bylo zaměstnáno v Českých zemích. Konečně v terciárním sektoru, kde počet pracovníků dosahoval 3 188 tis. (41,4 %), by k dosažení průměrné úrovně 63,6 % u vyspělých zemí muselo pracovat 4 901 tis. osob, tj. o 54 % více – jen v Českých zemích by muselo v tomto sektoru pracovat o 5 % více lidí než v celém Československu.

Obr. 2 — Vývoj zaměstnanosti v čs. průmyslu 1948–1990: a) počet pracovníků v průmyslu (mil.), b) podíl průmyslu na celkové zaměstnanosti (%).

Rozdíl by však byly ještě mnohem výraznější, pokud bychom vzali v úvahu, že průměrná míra ekonomické aktivity obyvatelstva byla v Československu asi o 15 % vyšší, o fondu volného času (dovolená, svátky, délka pracovního týdne, mimo-pracovní zatížení, kvalita života atd.) nemluvě. Tento sektorový rámec ukazuje hloubku deformací v hospodářství i průmyslu a je důležitý pro pochopení současných problémů čs. hospodářství a průmyslu včetně geografického rozmístění.

Uvedené tendence platí ve zvýšené míře pro průmysl jako hlavní část sekundárního sektoru a nejdůležitější hospodářské odvětví. Názorně to ukazuje vývoj počtu pracovníků v průmyslu a jeho podílu na celkové zaměstnanosti na obr. 2. Ve sledovaném období 1962–1988 růst počtu pracovníků v průmyslu a jeho podílu na celkové zaměstnanosti na Slovensku a stagnace v Českých zemích kontrastoval s vývojem ve vyspělých zemích, kde se jen v období 1970–1986 snížil podíl sekundárního sektoru ze 40,7 na 31,1 %, zatímco v Československu se udržel na neúnosné úrovni okolo 46 %.

Základní údaje o vývoji počtu pracovníků v čs. průmyslu podle statistických ročenek obsahuje tab. 2.

Tab. 2 — Vývoj počtu pracovníků v čs. průmyslu 1948–1988 (tis.) (10, 11)

	1948	1962	1967	1978	1988	1948–1988
Československo	1633	2401	2553	2750	2908	+1275
		+768	+152	+197	+156	
České země	1404	1952	2005	2011	2078	+674
		+548	+53	+6	+67	
Slovensko	229	448	548	739	839	+610
		+219	+100	+191	+100	

V Českých zemích se průmyslová zaměstnanost zvýšila v období 1948–1988 o 48 %, přes 80 % tohoto přírůstku však připadalo na první fázi 1948–1962 a průmyslová zaměstnanost v roce 1948 představovala 68 % stavu v roce 1988. Na Slovensku se počet pracovníků zvýšil o 266 %, přírůstek byl rozložen na celé čtyřicetileté období a rok 1948 představoval pouze 27 % stavu v roce 1948. Zatímco v období 1948–1962 se Slovensko podílelo na celkovém přírůstku počtu pracovníků v čs. průmyslu ve výši 768 tis. 28,5 %, na přírůstku ve výši 507 tis. v období 1962–1988 to bylo 77%.

II. Změny v geografickém rozmístění čs. průmyslu 1962–1988

Východím pramenem pro tuto část článku byly dostupné údaje průběžné statistiky práce o průmyslové zaměstnanosti (8). Ty se na úrovni celého státu a národních republik jen málo liší od údajů statistických ročenek.

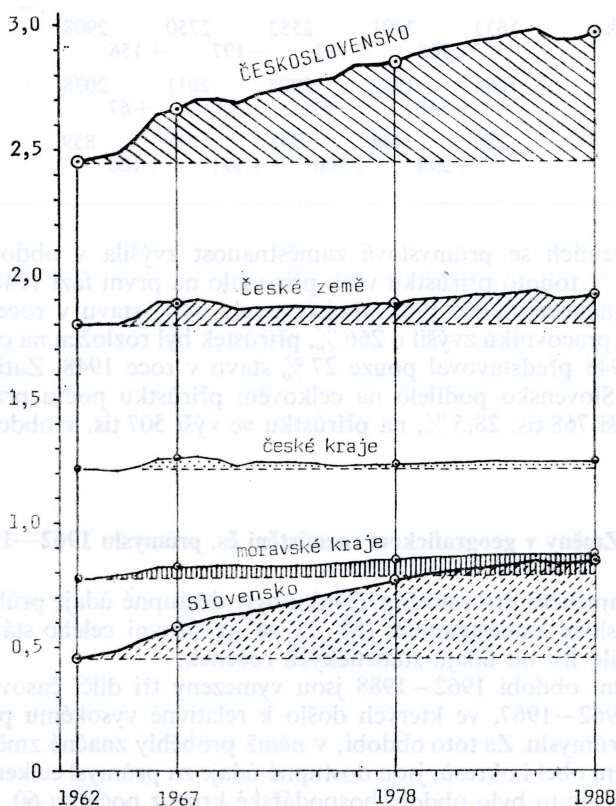
Ve sledovaném období 1962–1988 jsou vymezeny tři dílčí časové etapy. První zahrnuje léta 1962–1967, ve kterých došlo k relativně vysokému přírůstku počtu pracovníků v průmyslu. Za toto období, v němž proběhly značné změny i v administrativním členění obcí i okresů, jsou dostupné údaje za průmysl celkem bez odvětvového členění. Navíc to bylo období hospodářské krize z počátku 60. let a přechodu a uskutečňování ekonomické reformy v letech 1965 až 1968, která byla přerušena srpnovou vojenskou invazí v roce 1968.

Další dvě přibližně stejně dlouhé etapy 1967–1978 a 1978–1988 zahrnují období, pro které byly rozhodující jednak politické události let 1967–69, jejichž následkem bylo opuštění ekonomické reformy a návrat k překonanému direktivně administrativnímu systému řízení a plánování i hospodářské strukturální politice, jednak dopady ropného šoku po roce 1973, které čs. ekonomiku postihly poněkud opožděně až v 2. polovině 70. let. Vývoj po roce 1977 byl už ve znamení narůstajících ekonomických problémů zesílených dopady druhého ropného šoku 1979–1980, poklesu hospodářského růstu, reálných mezd atd. a umělého udržování překonaného a dožívajícího společensko-ekonomického systému, který se dostal na konec svých možností. Listopad 1989 byl jen logickým vyvrcholením dlouhodobé agónie.

1. Změny v geografickém rozmístění do úrovně bývalých krajů

Základní přehled o vývoji počtu pracovníků v čs. průmyslu a jejich makrogeografickém rozmístění do úrovně krajů v období 1962–1988 a jeho třech dílčích etapách dává následující tab. 3 a obr. 3 a 4.

V celém sledovaném období vzrostl počet pracovníků v čs. průmyslu o 517 tis. (21%), z toho necelá čtvrtina připadla na České země (z toho na české kraje 5,1 %

Obr. 3 — Vývoj počtu pracovníků v průmyslu 1962–1988 (v miliónech).

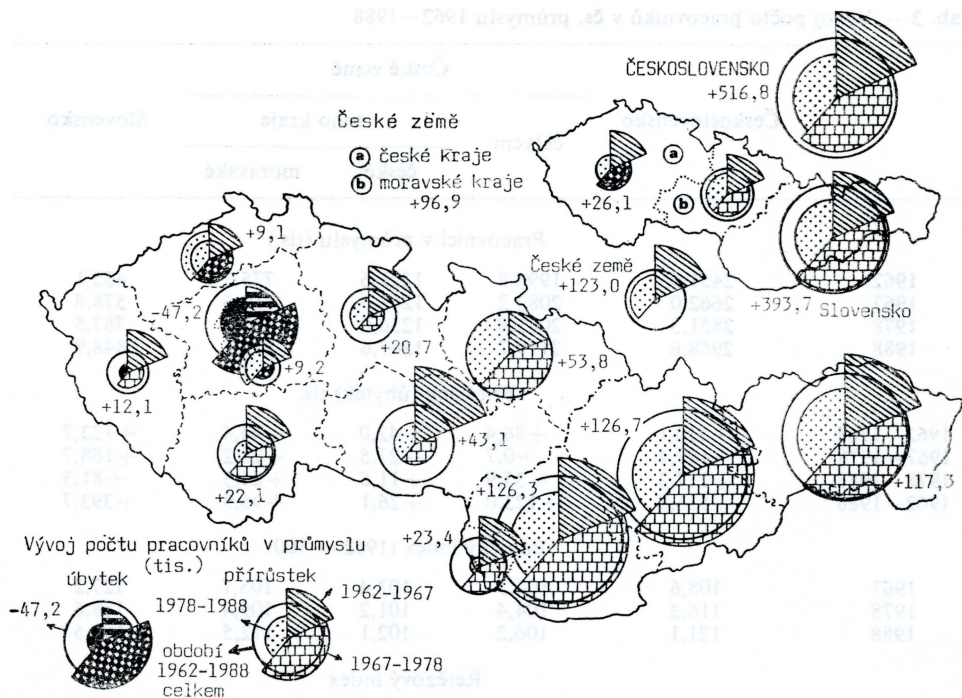
Tab. 3 — Vývoj počtu pracovníků v čs. průmyslu 1962—1988

	Československo	České země				Slovensko
		celkem	z toho kraje			
			české	moravské		
Pracovníci v průmyslu (tis.)						
1962	2451,9	1996,8	1221,6	775,2	455,1	
1967	2662,0	2083,2	1263,6	819,6	578,8	
1978	2851,3	2083,8	1236,0	847,8	767,5	
1988	2968,6	2119,7	1247,6	872,1	848,9	
Přírůstek (úbytek) tis.						
1962—1967	+210,1	+86,4	+42,0	+44,4	+123,7	
1967—1978	+189,4	+0,7	-27,5	+28,2	+188,7	
1978—1988	+117,3	+35,9	+11,6	+24,3	+81,3	
1962—1988	+516,8	+123,0	+26,1	+96,9	+393,7	
Bazický index (1962 = 100)						
1967	108,6	104,3	103,4	105,7	127,2	
1978	116,3	104,4	101,2	109,4	168,6	
1988	121,1	106,2	102,1	112,5	186,5	
Řetězový index						
1967/1962	108,6	104,3	103,4	105,7	127,2	
1978/1967	107,1	100,0	97,8	103,4	132,6	
1988/1978	104,1	101,7	100,9	102,9	110,6	

a na moravské 18,8 %) a zbylé tři čtvrtiny na Slovensko. Počet pracovníků na Slovensku se tak zvýšil o 86,5 %, v Českých zemích jen o 6,2 %, z toho v českých krajích o 2,1 % a v moravských o 12,5 %. Tímto vývojem se výrazně změnilo postavení slovenského průmyslu, jehož podíl na celostátním úhrnu se zvýšil z 18,6 % v roce 1962 na 28,6 % v roce 1988 a přiblížil se tak podílu Slovenska na obyvatelstvu. Také zde, jako u mnoha dalších ukazatelů, můžeme konstatovat vyrovnání úrovně mezi oběma národními republikami.

Přehled o přírůstku (úbytku) počtu pracovníků v průmyslu od úrovně bývalých krajů v období 1962—1988 a jeho třech etapách dává obr. 4 (za jednotlivé etapy samostatně pak dílčí mapy obr. 9 až 11). Obvod kruhů představuje 26 let období 1962—1988 a je rozdělen na tři výšece úměrné délce časových etap. Plocha výšece znamená absolutní přírůstek (úbytek) počtu pracovníků v dané etapě, celý kruh za celé sledované období.

Zatímco v období 1962—1967 připadalo z celkového přírůstku ve výši 210 tis. pracovníků přibližně po 20% na české resp. moravské kraje a na Slovensko necelých 60 %, v etapě 1967—1978 připadl téměř celý přírůstek cca 190 tis. pracovníků na Slovensko a symbolický přírůstek 0,7 tis. pracovníků v Českých zemích vznikl tím, že úbytek - 27,5 tis. v českých krajích (zásluhou pražské oblasti, Středočeského a Severočeského kraje) byl převážen přírůstkem +28,2 tis. na Moravě. V letech 1978—1988 byl celkový přírůstek 81 tis. již výrazně nižší, v Českých zemích z něho zůstalo 31 % (v českých krajích 10 % a v moravských 21 %).

Obr. 4 — Vývoj počtu pracovníků v průmyslu ve třech etapách 1962—1988.

Celkovou poklesovou tendenci přírůstku absolutního počtu pracovníků v čs. průmyslu vystihuje nejlépe průměrný roční přírůstek v jednotlivých etapách.

Tab. 4 — Průměrný roční přírůstek (úbytek) počtu pracovníků v čs. průmyslu 1962—1988 (tis.)

	1962—1967	1967—1978	1978—1988	1962—1988
Československo	+42,0	+17,2	+11,7	+19,9
České země	+17,3	+0,1	+3,6	+4,7
české kraje	+8,4	-2,5	+1,2	+1,0
moravské kraje	+8,9	+2,6	+2,3	+3,7
Slovensko	+24,7	+17,2	+8,1	+15,1

Růst průmyslové zaměstnanosti v 60. letech, který byl vysoký nejen na Slovensku, ale vzhledem k nasycenosti i v Českých zemích, se v dalších dvou etapách podstatně snížil, a to nejen zásluhou stagnace v českých krajích a nízkého růstu na Moravě, ale i poklesem přírůstku na Slovensku na 70 % v druhé a na necelou třetinu v třetí etapě. K demografickým důvodům se připojily sílící přesuny do terciárního sektoru.

Specifický byl vývoj obou hlavních měst, kde výrazný úbytek počtu pracovníků v průmyslu v Praze a klesající až minimální přírůstek v Bratislavě svědčil o strukturálních přesunech k jiným funkcím. Dále byl nápadný sice klesající, ale vyrovnaný

a vysoký přírůstek u všech tří slovenských krajů, který dokládá rychlý a neustálý rozvoj Slovenska jako celku v celém sledovaném období.

Růst průmyslu na Moravě byl nesrovnatelný se Slovenskem. Nejrozporupnější vývoj pak proběhl v českých krajích, kde jen Východočeský a Jihočeský kraj si udržely určitý rozvoj.

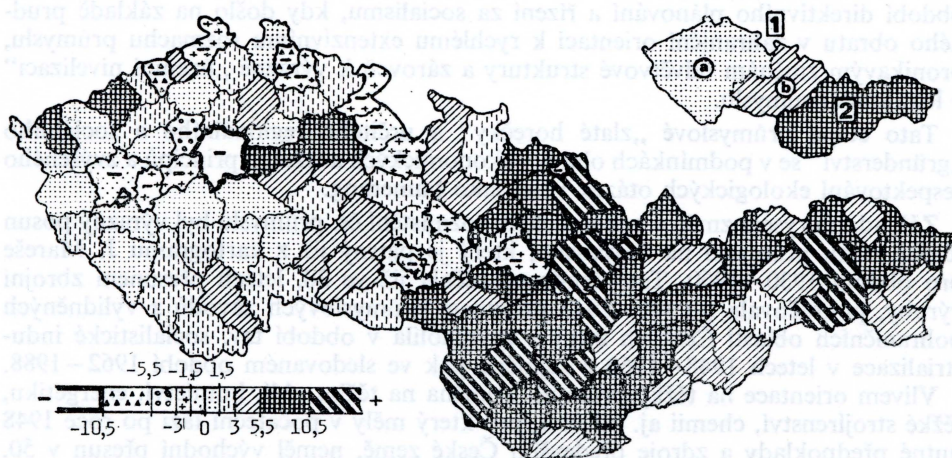
Doplňková mapka na obr. 7 ukazuje váhu období 1962–1988 v dosaženém stavu průmyslové zaměstnanosti v roce 1988. Zatímco na Slovensku pocházelo 46,4 % z celkového počtu pracovních míst v průmyslu z let 1962–1988 (z toho ve Východoslovenském a Západoslovenském kraji více než polovina – 55,8 resp. 51,4 %), v Českých zemích to bylo pouze 5,8 %, z toho v moravských krajích 10,1 % a v českých 2,1 %. Praha s okolím měla v roce 1988 téměř o čtvrtinu menší počet pracovníků v průmyslu než v roce 1962 a z českých krajů pouze málo rozvinutý Jihočeský s 18,7 % pracovníků připadajících na sledované období vybočil z nízké úrovně ostatních českých krajů.

2. Změny v geografickém rozmístění čs. průmyslu podle okresů

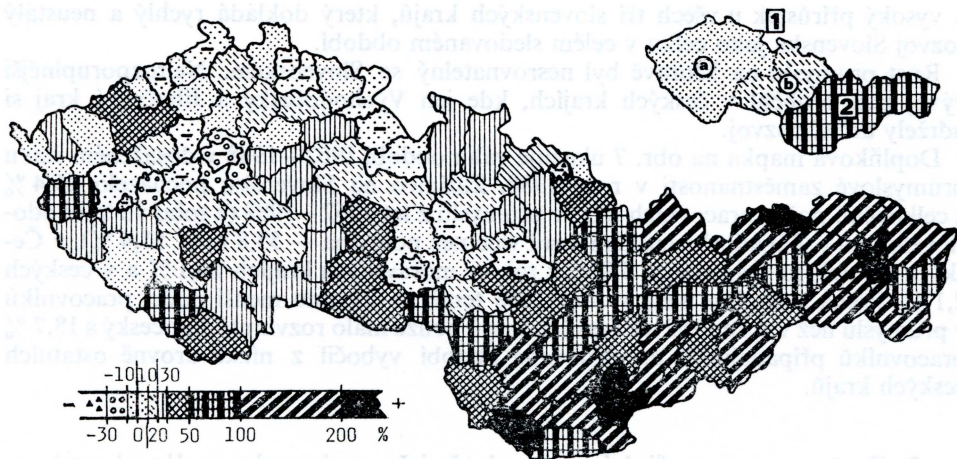
Těžištěm této části je série mapových příloh (obr. 5 až 12). Vývoj čs. průmyslu v období 1962–1988 navazoval na strukturu a rozmístění vytvořené v předchozím dlouhodobém vývoji, který se stal předmětem výzkumu mnoha vědních disciplín, mezi nimi i geografie a historie.

Je třeba připomenout zejména tematické mapy čs. národního a historického atlasu z poloviny 60. let (1, 2), na nichž se podíleli především J. Mareš a K. Bednář. Všeobecně známy jsou mapy J. Mareše, které zachycují vývoj čs. průmyslu v období 1780–1960 (6, 7). V mapových přílohách (obr. 5 a 6) na ně navazují. První využívá stejné metodiky (vývoj hustoty průmyslu dané přírůstkem či úbytkem počtu pracovníků v průmyslu na 1 km²), druhá ji rozšiřuje (růst resp. pokles hustoty průmyslové zaměstnanosti na 1 km² v % od roku 1962).

Přestože se ve vývoji do roku 1960 a v období 1962–1988 jedná o jiné okresy, dává kartografická metoda názornou představu o základních rysech a tendencích

Obr. 5 – Změny hustoty průmyslu 1962–1988 (absolutní přírůstek – úbytek počtu pracovníků na 1 km²). Československo +4,0; 1 – České země +1,6; a – české kraje +0,5; b – moravské kraje +3,7; 2 – Slovensko +8 b.

Obr. 6 — Změny hustoty průmyslu 1962—1988 (přírůstek — úbytek počtu pracovníků v průmyslu na 1 km² v %). Československo +20,8; 1 — České země +6,3; a — české kraje +2,2; b — moravské kraje +12,5; 2 — Slovensko +86,0.

historického vývoje čs. průmyslu a o změnách jeho rozmístění na dnešním čs. území, o složitém průběhu zprůmyslnění v období více než dvou století, kdy se na našem území vystřídaly tři společensko-ekonomické formace, které zanechaly ve vývoji geografického prostředí a krajiny hluboké stopy. Ze srovnání změn vyplývá hloubka rozdílů mezi vývojem rozmístění průmyslu ve feudálním, kapitalistickém a socialistickém období. V nové etapě mohou z takových srovnání vyplynout závažné poznatky a závěry.

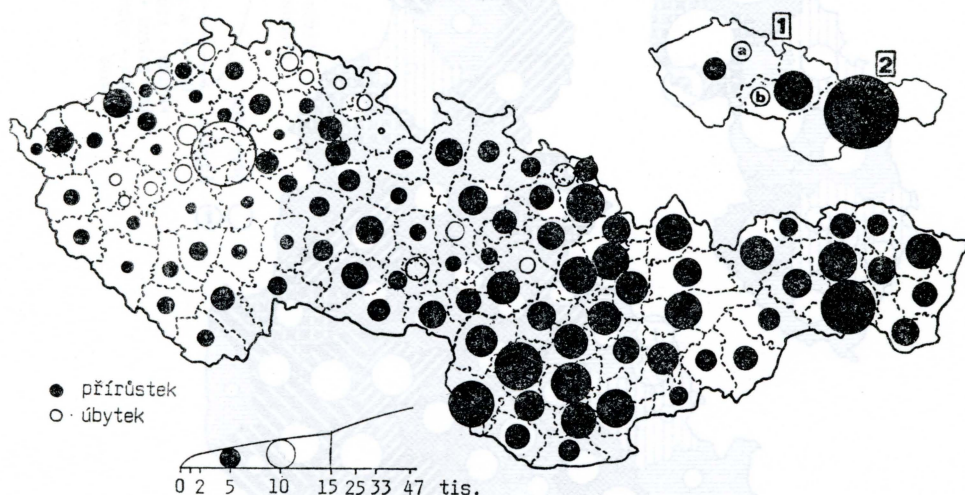
Z historického srovnání je především zřetelný zásadní rozdíl mezi kapitalistickým obdobím před rokem 1948 se selektivně tržní ekonomikou, která při dobové zahraniční orientaci a jejích proměnách ovlivňovala územní rozmístění zcela jinak než období direktivního plánování a řízení za socialismu, kdy došlo na základě prudkého obratu v zahraniční orientaci k rychlému extenzivnímu rozmachu průmyslu, pronikavým změnám odvětvové struktury a zároveň k výrazné „územní nivelizaci“ v lokalizaci průmyslu.

Tato etapa průmyslové „zlaté horečky“ a určitého regionálního a sociálního „gründerství“ se v podmínkách obnovy ekonomických a tržních principů a zvýšeného respektování ekologických otázek vrací jako bumerang.

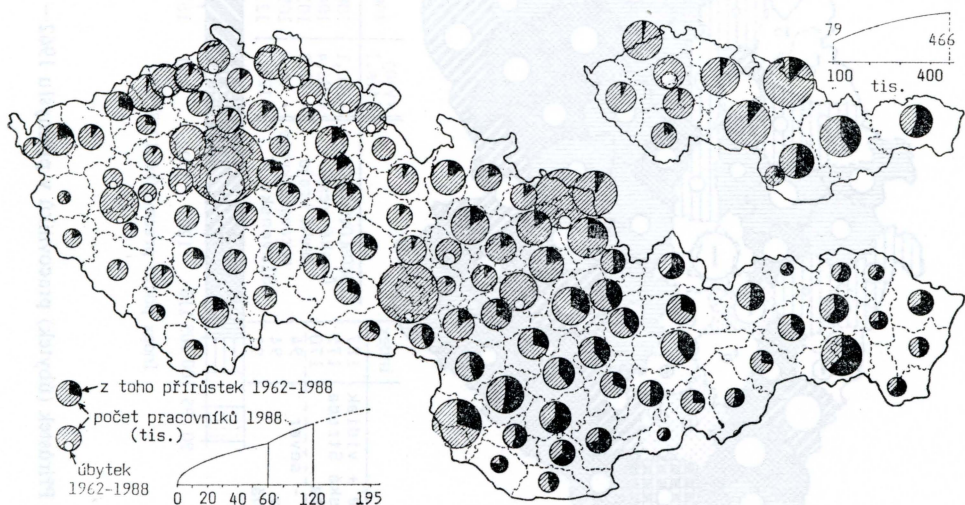
Základním rysem změn v geografickém rozmístění čs. průmyslu byl výrazný posun těžiště růstu průmyslu na Slovensko, který je patrný již z kartogramu J. Mareše pro období 1930—1960. Tato tendence začala již ve 30. letech přesunem zbrojní výroby, pokračovala po roce 1945 přesunem průmyslových závodů z vylidněných pohraničních oblastí Českých zemí a vyvrcholila v období tzv. socialistické industrializace v letech 1948—1960 a zejména pak ve sledovaném období 1962—1988.

Vlivem orientace na těžký průmysl, zejména na těžbu uhlí, hutnictví, energetiku, těžké strojírenství, chemii aj. odvětví, pro který měly v počáteční fázi po roce 1948 nutné předpoklady a zdroje především České země, neměl východní přesun v 50. letech ještě razanci, která nastoupila až od 60. let. Rozbor vývoje odvětvové struktury čs. průmyslu od roku 1948 ukazuje, že v procesu vyrovnávání odvětvové struktury byla na Slovensku v podstatě vybudována duální ekonomika.

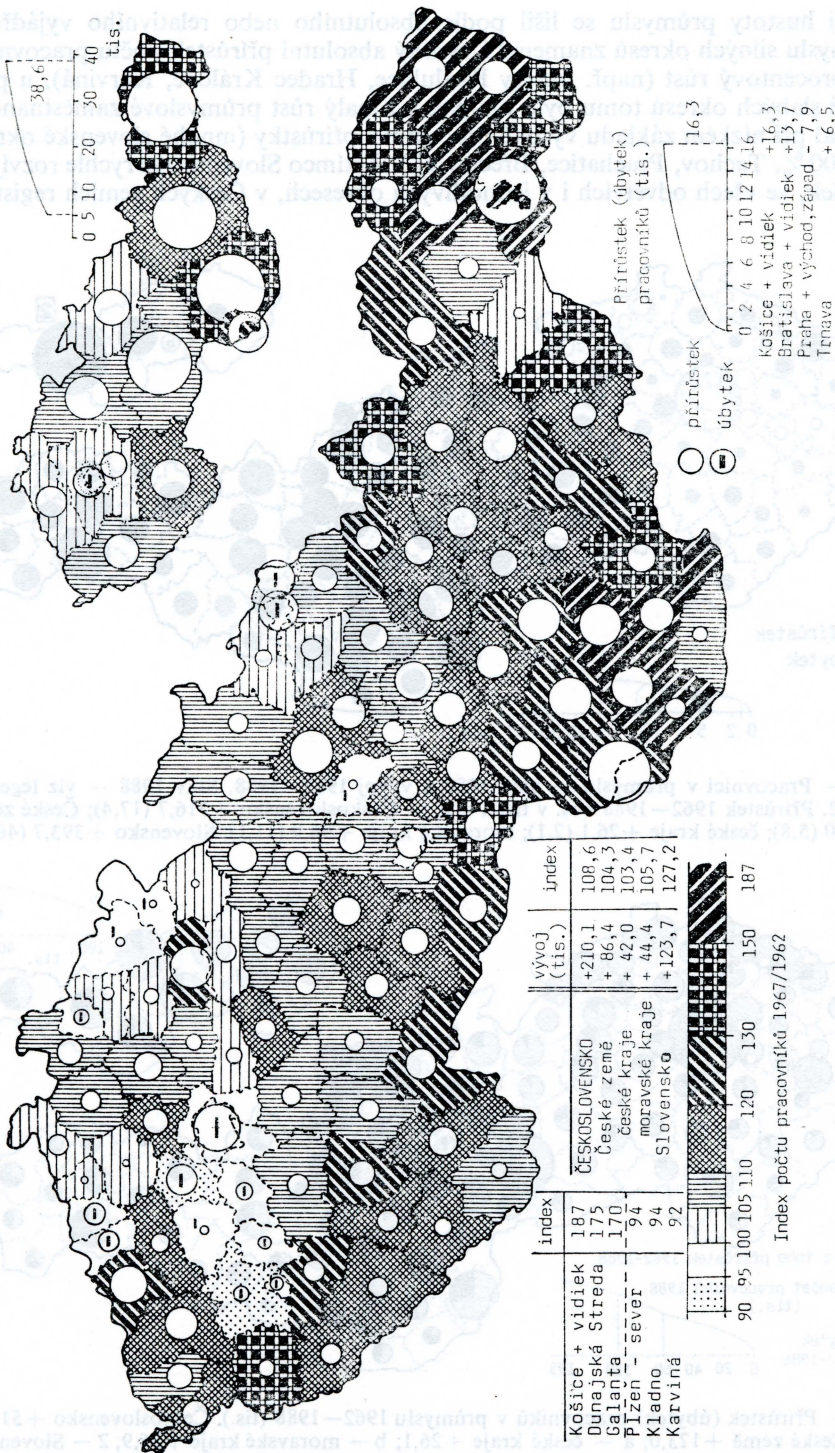
Vývoj hustoty průmyslu se lišil podle absolutního nebo relativního vyjádření. U průmyslu silných okresů znamenal i vysoký absolutní přírůstek počtu pracovníků menší procentový růst (např. okresy Pardubice, Hradec Králové, Karviná), u průmyslově slabých okresů tomu bylo naopak a i malý růst průmyslové zaměstnanosti znamenal při nízkém základu vysoké procentové přírůstky (mnohé slovenské okresy i přes 200 %, Tachov, Prachatice, Břeclav aj.). Zatímco Slovensko se rychle rozvíjelo jako celek, ve všech odvětvích i v jednotlivých okresech, v Českých zemích registru-

Obr. 7 — Pracovníci v průmyslu — stav 1988 a vývoj 1962—1988. Stav 1988 — viz legenda obr. 12. Přírůstek 1962—1988 abs. v tis. a v % — Československo +516,7 (17,4); České země +123,0 (5,8); české kraje +26,1 (2,1); moravské kraje +96,9 (11,1); Slovensko +393,7 (46,4).

Obr. 8 — Přírůstek (úbytek) pracovníků v průmyslu 1962—1988 (tis.). Československo +516,7; 1 — České země +123,0; a — české kraje +26,1; b — moravské kraje +96,9; 2 — Slovensko +393,7.

Obr. 9 — Přírůstek (úbytek) pracovníků v průmyslu 1962—1967.

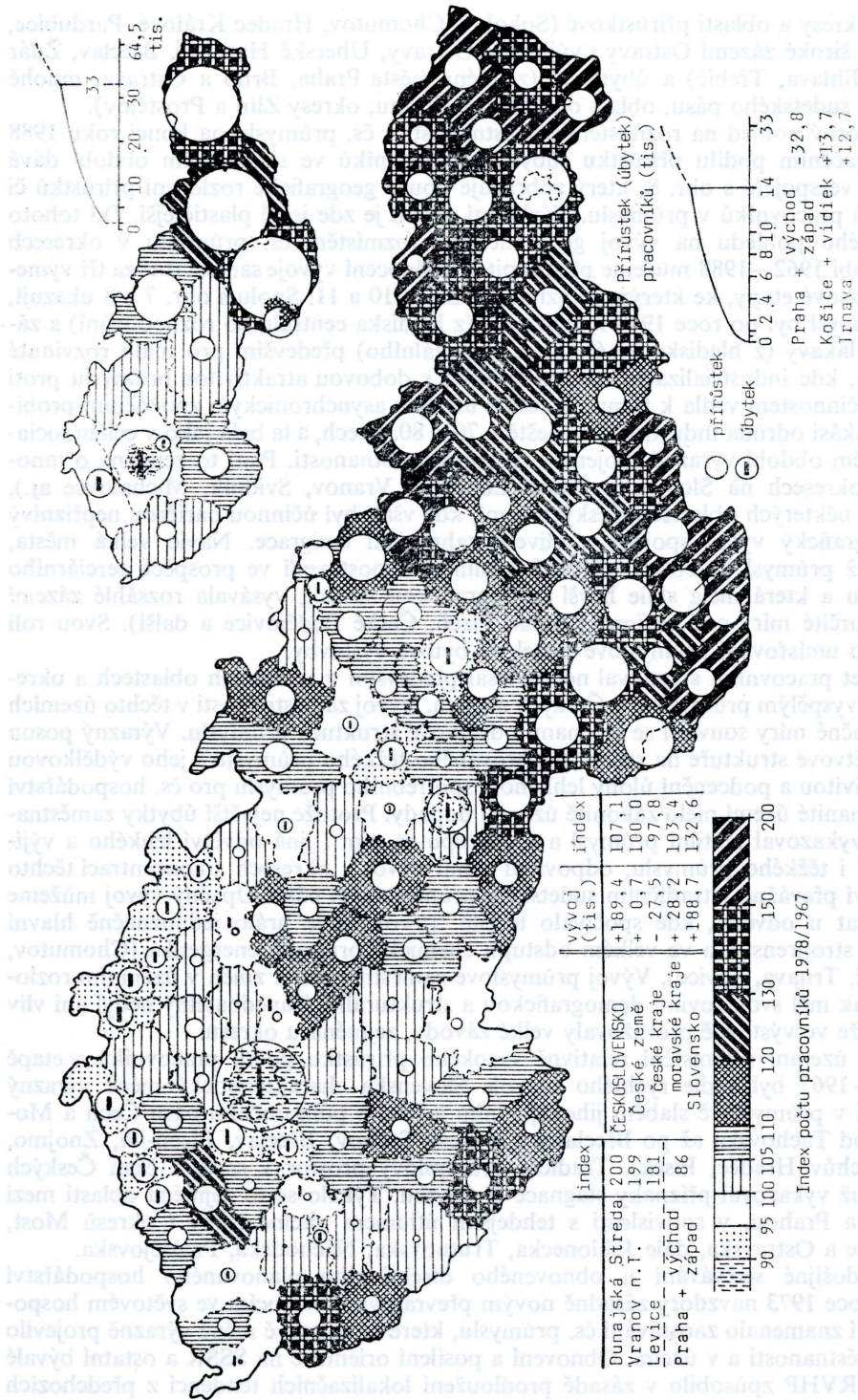
jeme okresy a oblasti přírůstkové (Sokolov, Chomutov, Hradec Králové, Pardubice, Kolín, široké zázemí Ostravy s výjimkou Ostravy, Uherské Hradiště, Břeclav, Žďár n. S., Jihlava, Třebíč) a úbytkové (zejména města Praha, Brno a Ostrava, mnohé okresy sudetského pásu, oblast od Plzně po Prahu, okresy Zlín a Prostějov).

Názorný pohled na rozmístění zaměstnanosti v čs. průmyslu na konci roku 1988 s vyznačením podílu přírůstku (úbytku) pracovníků ve sledovaném období dává obr. 7 ve spojení s obr. 8, který zobrazuje pouze geografické rozložení přírůstků či úbytků pracovníků v průmyslu. Východní posun je zde ještě plastičtější. Od tohoto celkového pohledu na vývoj geografického rozmístění čs. průmyslu v okresech v období 1962–1988 můžeme přistoupit k hodnocení vývoje samostatně za tři vymezené časové etapy, ke kterým se vztahují obr. 9, 10 a 11. Spolu s obr. 7 a 8 ukazují, že průmysl byl po roce 1948 lokalizován (z hlediska centrálního rozhodování) a zároveň lákavý (z hlediska lokálního a regionálního) především pro málo rozvinuté oblasti, kde industrializační náklada spojená s dobovou atraktivitou průmyslu proti jiným činnostem vedla k tomu, že tam s určitým asynchronickým zpožděním probíhala jakási odrůda industrializace ještě v 70. a 80. letech, a ta byla jako v celém socialistickém období výrazně spojena s růstem zaměstnanosti. Platí to zejména o mnohých okresech na Slovensku (Stará Ľubovňa, Vranov, Svidník, Michalovce aj.), ale i o některých oblastech Českých zemí, kde však byl účinnou bariérou nepříznivý demografický vývoj spojený s vlivem zahraniční emigrace. Navíc velká města, v nichž průmysl již ztrácel dřívější dominantní postavení ve prospěch terciárního sektoru a která měla stále horší demografickou situaci, vysávala rozsáhlé zázemí a do určité míry celé regiony (Praha, Plzeň, České Budějovice a další). Svou roli sehrálo umístování průmyslové panelové bytové výstavby.

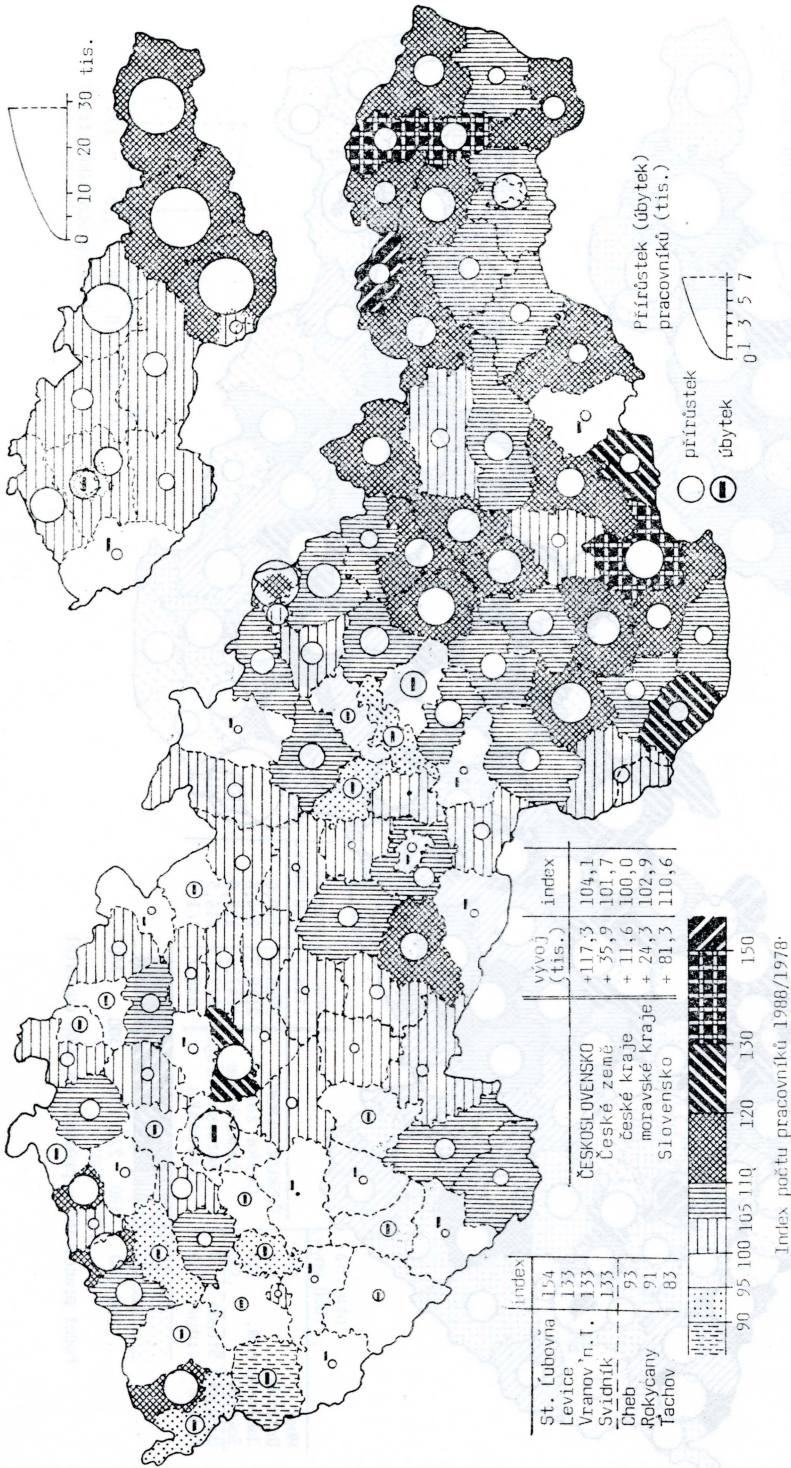
Počet pracovníků stagnoval nebo klesal především v tradičních oblastech a okresech s vyspělým průmyslem v Českých zemích. Vývoj zaměstnanosti v těchto územích do značné míry souvisel se změnami odvětvové struktury průmyslu. Výrazný posun v odvětvové struktuře na stranu preferovaného těžkého průmyslu s jeho výdělkovou atraktivitou a podcenění úlohy lehkého a spotřebního průmyslu pro čs. hospodářství a rozmanité území mělo zákonitě územní dopady. Protože největší úbytky zaměstnanosti vykazoval textilní průmysl a v odstupu za ním i jiná odvětví lehkého a výjimečně i těžkého průmyslu, odpovídal tomu vývoj v okresech s koncentrací těchto odvětví převážně v tradičním sudetském průmyslovém pásu. Opačný vývoj můžeme sledovat u odvětví, kde spočívalo těžiště rozvoje. Zde hrálo jednoznačně hlavní úlohu strojírenství a ve velkém odstupu chemický průmysl, energetika (Chomutov, Třebíč, Trnava, Levice). Vývoj průmyslové zaměstnanosti a změn v územním rozložení tak měl svou rovinu demografickou a strukturální. Zanedbatelný nebyl ani vliv toho, že ve výstavbě převažovaly velké závody, zejména u okresů.

Pro územní rozmístění relativně vysokého přírůstku počtu pracovníků v etapě 1962–1967 byl vedle rychlého rozvoje Slovenska charakteristický méně výrazný rozvoj v průmyslově slabém jihozápadním a jižním pohraničním pásu Čech a Moravy od Tachovska až po Břeclavsko (okresy Tachov, Břeclav, Plzeň-jih, Znojmo, Jindřichův Hradec, Písek). Tradiční průmyslový prostor v severní části Českých zemí už vykazoval příznaky stagnace či úbytku. Týkalo se to zejména oblasti mezi Plzní a Prahou, v souvislosti s tehdejším útlumem uhelné těžby i okresů Most, Teplice a Ostravska, dále Jablonecka, Trutnovska, Náchodska, Prostějovska.

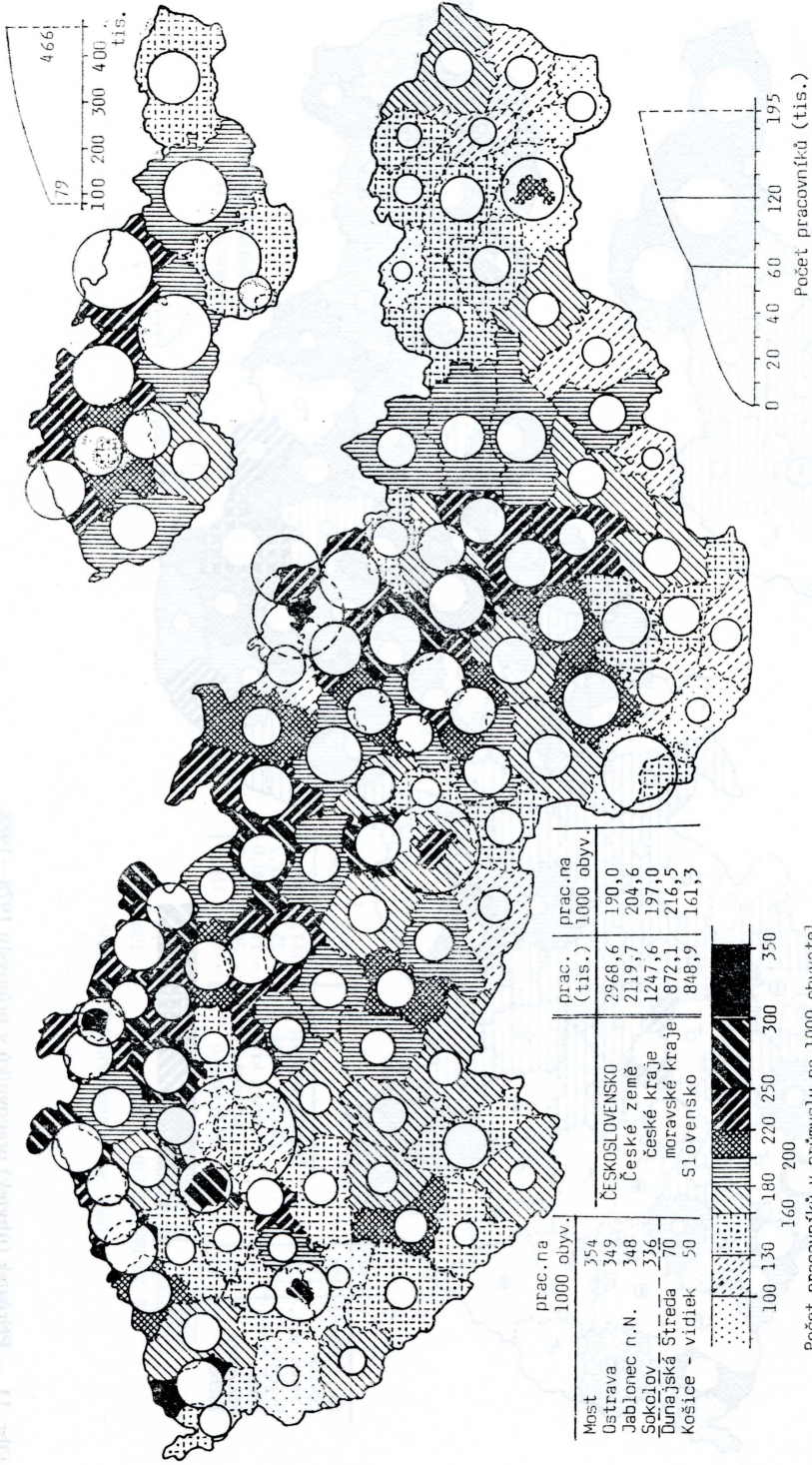
Tvrdošíjně setrvání u obnoveného direktivního plánovaného hospodářství i po roce 1973 navzdory zásadně novým převratným tendencím ve světovém hospodářství znamenalo zaostávání čs. průmyslu, které se zdánlivě méně výrazně projevilo v zaměstnanosti a v území. Obnovení a posílení orientace na SSSR a ostatní bývalé země RVHP způsobilo v zásadě prodloužení lokalizačních tendencí z předchozích období a reprodukci nevyhovující struktury.

Obr. 10 — Přírůstek (úbytek) pracovníků v průmyslu 1967—1978.

Obr. 11 — Prírůstek (úbytek) pracovníků v průmyslu 1978—1988.

Obr. 12 — Pracovníci v průmyslu (stav 1988 a intenzita na 1 tis. obyv.).

V letech 1967–1978 pokračoval prudký průmyslový rozvoj Slovenska, pokud ho měříme růstem zaměstnanosti jako ukazatele, který byl již v té době překonán. V tom spočívá relativnost slova rozvoj ve vývoji čs. průmyslu už od roku 1948. V některých okresech stoupl počet pracovníků z nízkého základu až na dvojnásobek (Dunajská Streda, Vranov). Rychle se rozvíjelo celé východní Slovensko jako dříve nejzaostalejší oblast, okresy v Podunajské nížině a přilehlých podhorských územích, dále oblast Oravy a Kysuce.

V Českých zemích, kde počet pracovníků stagnoval, se vývoj územního rozložení v okresech podobal předchozímu období, ale na řádově nižší úrovni. V celkovém pohledu se snížil přírůstek „jihů“ a zvýšil úbytek „severů“, úbytek vykazala již více než třetina okresů. S výjimkou okresů Sokolov a Chomutov se do „pásma sestupu“ dostal celý sudetský pás od Chebska po Náchodsko (zvláště výrazně oblast textilního a oděvního průmyslu od Děčínska po Náchodsko a spolu s ní pánevní oblast okresů Most, Teplice a Ústí n. L.) a na něj na obou koncích navazující pás z Plzeňska až po okres Hradec Králové včetně Kladenska s koncentrací úbytku především v pražské aglomeraci (největší úbytek počtu pracovníků – asi o 15 %) a na Kladně. Na Moravě to byly především okresy Zlín, Prostějov a Brno (tedy okresy s vysokým podílem lehkého průmyslu), dále Ostrava a Olomouc. Větší přírůstek nad 25 % zaznamenaly čtyři průmyslově slabé okresy Tachov, Břeclav, Prachatice a Louny.

Zatímco v Českých zemích změnily pomalé přesuny v průmyslové zaměstnanosti územní rozložení průmyslu minimálně (závažnější změny probíhaly přímo ve výrobě a v území, krajině a životním prostředí působením vytvořené struktury průmyslu), a to ve prospěch průmyslově slabých okresů, na Slovensku došlo za 11 let k dalším pronikavým změnám jak v rozložení průmyslu, kde šlo z valné části o nové závody, a dalších ekonomických a mimoekonomických aktivit, které na rozvoj průmyslu váží, tak k výraznému posunu v postavení a významu slovenského průmyslu v rámci celé čs. ekonomiky.

V období 1978–1988 se dále snížil přírůstek počtu pracovníků v průmyslu. Pronikavý pokles na Slovensku o více než polovinu předchozí dekády, setrvalost vývoje na Moravě a malý vzestup v Čechách se projevil v územním rozmístění ztlumením rozdílů mezi okresy. Ztráta hospodářské dynamiky a nedostatek investic směřovaných navíc převážně do extenzivně rozvíjeného palivoenergetického komplexu a údržby a oprav zastaralých zařízení vykonalo své. Nadále pokračoval průmyslový vzestup okresů Podunajské nížiny a přilehlých území v Pováží a na Oravě, na východním Slovensku; první slovenský okres vykázal úbytek (Lučenec). Přírůstek Bratislavy se však již snížil na minimum.

Převažující malá velikost terčů přírůstků či úbytků v okresech Českých zemí a vysoká četnost okresů v indexovém pásmu 95–105 zachycuje zdánlivou stabilitu v území v tomto období. Zajímavé pro toto období bylo zpomalení poklesu u Prahy a okolí, pokles u okresů Louny, Tachov, Znojmo a Břeclav, v předchozích etapách rozvojových, ale zejména paradoxní vzestup okresů uhelných pánví (Sokolov, Chomutov, Most, Teplice, Ústí n. L., Ostravsko), a to v období, kdy ve světě gradovaly tendence energetických úspor a asanací i konverzí uhelných a hutnických oblastí a u nás ekologická katastrofa těchto okresů. O to problematičtější se stává útlum těchto oblastí očividný ve vývoji po listopadu 1989. Za povšimnutí stojí vzestup okresu Třebíč (Jaderná elektrárna Dukovany) a okresu Kolín. Na Moravě pokračoval úbytek u okresů Prostějov a Zlín s lehkým průmyslem.

Geografické rozmístění čs. průmyslu na konci roku 1988 (viz obr. 12) a vývoj v období 1962–1988 zachycený v mapách podchycuje období a stav před historickým zlomem, který přinesl 17. listopad 1989. Od tohoto data začaly dostávat vývojové tendence čs. průmyslu nové směry a dimenze, do značné míry odlišné proti celému vývoji

po roce 1948, i když nadále ovlivňované tuhou setrvačností a lokalizační předurčeností předchozího vývoje. Tento zlom je svou hloubkou a při rozsahu průmyslu větší než zlom po únoru 1948.

I přes velký přesun těžišť průmyslového rozvoje z tradičních oblastí v kapitalistických fázích zůstává i nadále největší část čs. průmyslu soustředěna severně od čáry Aš—Plzeň—Pardubice a v moravském prostoru od Brna a Zlína po Ostravu. V této části státu se také vlivem koncentrace a odvětvové struktury průmyslu nahromadily největší problémy životního prostředí, kdy všem lesům na severních pohraničních horách od Aše po Beskydy hrozí zánik.

Markantní vzestup Slovenska jako celku a východní Moravy se projevil např. tím, že se vytvořila silná průmyslová oblast hluboko po obou stranách moravsko-slovenské hranice, kde se intenzita průmyslu přiblížila úrovni nejprůmyslovějších oblastí. Jaké problémy však tato oblast prožívá nyní, je všeobecně známo.

I přes rychlý průmyslový rozvoj zůstaly na Slovensku průmyslově nejslabší některé okresy jižního, středního a východního Slovenska. V Českých zemích pak oblasti jižních a jihozápadních Čech, Českomoravské vrchoviny a jižní Moravy. Při hustotě zalidnění a charakteru krajiny zde měl rozvoj průmyslu spíše bodový charakter v centrech. Ze všech změn po roce 1948 nadále imponuje síla industrializačního procesu 19. století a období do roku 1948, který stále tvoří lokalizační kostru zejména průmyslu Českých zemí. U průmyslově slabých okresů však již dnes nejde o dřívější chápání zaostalosti, ale o hospodářskou strukturu, kterou v době, kdy rozvoj území již není spatřován jen anebo především v rozvoji průmyslu, tvoří komplex prvků a funkcí, dříve třeba okrajových a opomíjených, ale pro dané území typických.

Geopolitickým otevřením hranice na západ a postupně obnovovanou prozápadní orientací, která má snížit nebezpečnou jednostrannou závislost, se odhalil neutěšený stav západních a jihozápadních Čech a vůbec českého trojúhelníku vymezeného vrcholy Cheb—Praha—Český Krumlov. Toto území nese výraznou pečeť předchozí vojenské doktríny, kdy mělo charakter určité nárazníkové zóny a pohraničí RVHP a Varšavské smlouvy na západě. Jeho poloha vůči hospodářskému gigantu znovu-sjednoceného Německa přinese do tohoto území nové impulsy a změny.

Závěr

Z vývoje geografického rozmístění průmyslu v Československu ve sledovaném období lze odvodit některé závažné závěry.

Toho, čeho České země dosáhly v průmyslovém rozvoji za dvě století, k tomu došlo na Slovensku v podstatě za čtyřicet let. Rozdíl v kontinuitě je příliš velký a projevuje se dosud ne již v průmyslové nasycenosti ve vztahu k obyvatelstvu a území, ale spíše ve směru kvality, finálních výsledků a ekonomické výkonnosti. Zatímco České země zajišťovaly svůj rozvoj převážně z vnitřních zdrojů a až do roku 1948 ve vazbě na zahraniční kapitál a v orientaci na průmyslově vyspělé západní a sousední země, Slovensko absolvovalo svůj průmyslový rozmach až po roce 1948 v podmínkách zaměření na tzv. socialistické země a šlo u něj o výrazný přesun investic, kapacit, prostředků a kapitálu z Českých zemí v rámci přerozdělovacích procesů, které se v takové míře a v nejrůznějších formách rozbujely v socialistickém období.

Je nepochybné, že přírůstek téměř 400 tis. pracovních míst ve slovenském průmyslu za 26 let od roku 1962 (o 87 %, tj. o více než 3 % ročně) si vyžádal obrovské investice a zdroje a pomohl vymazat historické zaostávání Slovenska ze začátku socialistického období, i když ve směru, který je dnes pro celý stát problematický. Struktura

čs. hospodářství a průmyslu vytvářená přes čtyři desetiletí se ocitla po 17. listopadu 1989 v nových podmínkách a byla vystavena drastické konfrontaci s výkonností, kvalitou a vyspělostí ekonomik vyspělých států. Pouhé otevření hranic a první krůčky k obnově tradiční západní orientace a k tržním principům zpochybnily tuto strukturu a s ní i geografické rozmístění. Dlouhodobý umělý nedostatek pracovních sil se během krátké doby změnil v nezaměstnanost. Odhalil se obrovský přebytek pracovníků v průmyslu, zemědělství a jiných odvětvích daný byrokracií, strukturální, technickou, technologickou, vědeckotechnickou a lokalizační zastaralostí.

Při průmyslové nasycenosti Českých zemí, která má své historické kořeny, a nepříznivé demografické situaci, ke které přispěla rozsáhlá emigrace převážně kvalifikovaných mladých lidí po roce 1948 a vlivy způsobu a kvality života a znehodnoceného životního prostředí na reprodukci obyvatel, byl posun těžiště růstu počtu pracovníků v průmyslu na východ pochopitelný. Závažnost tohoto vývoje však spočívala i v tom, že tento vývoj probíhal v době, kdy ve vyspělých zemích, mezi které Československo do roku 1948 patřilo, probíhala redukce průmyslové zaměstnanosti v sektorové struktuře hospodářství vyvolaná vědeckotechnickou a zdrojově úspornou modernizací. Jen v období 1970–1986 se snížil podíl sekundárního sektoru za vybrané vyspělé země z 38,8 % na 31,6 %, zatímco v Československu se tento podíl udržel na neúnosné úrovni 46 %.

Pod povrchem zdánlivě obrovského rozmachu čs. průmyslu v socialistickém období, jak to „dokazovaly“ např. indexy hrubé výroby, produkce vybraných výrobků převážně průmyslové prvovýroby (uhlí, ocel, cement atd.), vývoj zaměstnanosti, došlo ve skutečnosti k rozsáhlé devalvaci dědictví minulosti a k závažným deformacím struktury hospodářství a průmyslu, ke zpomalení až poklesu hospodářského růstu, který stejně nesloužil obyvatelstvu, diskutabilnímu vývoji životní úrovně, devastaci životního prostředí s průmětem do zdravotního stavu obyvatelstva, nepříznivých změn přírody a krajiny. Následky této degradace potrvají i v případech, že se zmírní nebo odstraní jejich příčiny, po několika budoucích generacích.

Vývoj do roku 1989 představuje historickou etapu, která po sobě zanechala tíživé dědictví. Mnohé z toho, co vzniklo neorganickou implantací cizorodé prvovýhodní hospodářské politiky do vývoje čs. hospodářství po roce 1948, s návratem k přirozeným vývojovým tendencím zanikne nebo bude muset být změněno. Co zbude z průmyslu a jeho rozmístění v období 1948–1989, je dnes otázkou. Změny však jsou již po krátké době působení malé privatizace značné a naznačují, že s realizací velké privatizace zasáhnou neméně silně i „velké“ hospodářství včetně průmyslu. Půjde o zásadní a dlouholetou transformaci, která nemá vzhledem k rozsahu hospodářství a nahromaděných problémů v čs. historii období.

Hodnocení vývoje v období 1962–1988 a dosaženého stavu v roce 1988 či 1989 může být výchozím bodem a úrovní pro srovnání. Tímto způsobem lze sledovat budoucí odlišnosti změn včetně geografických přesunů v rozmístění průmyslu. Těmito otázkami by se však měl zabývat samostatný článek.

Literatura:

1. Atlas československých dějin. Praha, ÚSGK 1965.
2. Atlas Československé socialistické republiky. Praha, ÚSGK 1966.
3. KOPAČKA, L.: Changes of the sectorial structure of economy and the geographical distribution of industry in Czechoslovakia 1948–1989. In: Analysis and synthesis of geographic systems, Brno, GGÚ, ČSAV 1992. s. 63–84.
4. KOPAČKA, L.: K vývoji ekonomické aktivity obyvatelstva ČSSR v období 1961–1980. Demografie, 31, Praha 1989, č. 1, s. 25–36.

5. KOPAČKA, L.: The evolution of the employment rate and changes in the economic activity of the population in Czechoslovakia 1948—1983. In: *Hospodářské dějiny* 15. Praha, ÚČSSD ČSAV 1986, s. 643—670 + 5 tab. a 6 graf. příloh.
6. MAREŠ, J.: Historical changes in the location of the Czechoslovak industry. *Historická geografie* 19. Praha, ÚČSSD ČSAV 1980, s. 305—320, 16 map mezi s. 312 a 313.
7. MAREŠ, J.: Industrializace Československa — její klady a zápory. *Sborník ČSGS*, 93, Praha, Academia 1988, č. 3, s. 183—198.
8. Pracovníci a mzdové fondy socialistického sektoru národního hospodářství v krajích a okresech podle odvětví národního hospodářství v ČSSR (ČSR, SSR) za rok 1962 (1967) až 1989. *Československá (Česká, Slovenská) statistika*. V období 1962—1966 údaje za průmysl celkem, od roku 1967 i za odvětví.
9. Ukazatele hospodářského vývoje v zahraničí 1988, 1986 atd.
10. *Historická statistická ročenka ČSSR*.
11. *Statistické ročenky ČSSR 1985—1989*.
12. *Statistické ročenky ČSFR 1990 a 1991*.

Summary

CHANGES OF THE GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION OF CZECHOSLOVAK INDUSTRY 1962—1988

The paper deals with basic tendencies of the development and changes in the geographical distribution of Czechoslovak industry in the period 1962—1988 divided into three stages with respect to the development of the sectorial structure of economy and long-term process of industrialisation on the Czechoslovak territory. The analysis is based on the employment rate data. The basis of paper form Figs. 1 to 12.

Industry played an extremely important role in the development of Czechoslovak economy, society, landscape and environment in the period 1948—1989. Changes of sectorial structure were most significant. Part I of the paper therefore evaluates sectorial development of Czechoslovak economy in comparison with selected developed countries (see Figs. 1 and 2).

An extensive economic development in the period 1948—1989 resulted in a large-scale increase of employees. Share of economically active population exceeded 50 %.

In comparison with developed countries in the period 1970—1986, i.e. at the time when the dynamism of sectorial changes in these countries accelerated, characteristic feature was the successive retardation of the sectorial changes in Czechoslovak economy. Developed countries showed much more dynamism in changing their mature economies than Czechoslovakia did, particularly in the tertiary and secondary sectors. In developed countries, share of secondary sector on the employment rate has dropped from 40.7 % to 31.1 %. On the other hand, in Czechoslovakia this proportion remained on extraordinarily high level (around 46 %). Compared with sectorial structure in developed countries (state 1986), Czechoslovakia should have only 46 % of its actual employees in primary, 67 % in secondary, but 154 % in tertiary sector. Such discrepancies caused economic, territorial and geographical consequences.

The development of economy and industry was closely connected with location and geographical distribution. In the principal Part II of the paper and its Figs. 3 to 12 the development and changes in the geographical distribution of Czechoslovak industry in the period 1962—1988 is analysed.

The paper reassumes on the studies of long-term process of industrialisation in the period 1780—1960 by J. Mareš. For the period 1962—1988 Figs. 5 and 6 were elaborated according to the method by J. Mareš (development of density of industry per 1 km²). In the period 1780 to 1948 the centre of industrial development was in northern part of Czech Lands and in major cities Praha, Brno and Plzeň. Establishing of the so-called "socialist" system in February 1948 resulted in a fundamental change of geographical and geopolitical position and orientation and of economic policy. Long-lasting economic and industrial development and localization was interrupted.

The socialist period was characterized by a shift towards greater industrial development in whole Slovakia, especially in all periods concerned 1962—1967, 1967—1978 and 1978—1988. These tendencies are shown in all figures of this paper, in particular Figs. 5 to 12 according to districts.

Number of industrial employees in the Czech Lands has raised at 48 % between 1948 and 1988. Over 80 % of this increase, however, occurred in the first phase (1948—1962) and the industrial employment in 1948 accounted for 68 % of that in 1988. In Slovakia, sharp increase was

continuous in the whole course of 40 years (266 %) and industrial employment in 1948 was only 27 % of the 1988 state. In the period 1948—1962 the Slovak share on the whole industrial employees' increase was only 28.5 %; in the period 1962—1988, however, it was as high as 77 %. The Slovak share on the national industrial employment has been raised from 14 % to 28.9 % (population share being 27.9 % and 33.6 % respectively).

A significant industrial shift towards Slovakia, which began already in the 1930s and accelerated after 1945 and 1948, peaked in the period 1962—1988. In 1988, 46.4 % of all Slovak industrial employees originated from this period (see Figs. 7 and 8). A large-scale industrialisation based on the increase of industrial employment was in action on the whole Slovak territory and in some less developed Moravian and Bohemian districts as late as in the sixties, seventies and eighties.

Number of industrial employees was either stable or went down first of all in traditional regions of Czech Lands. Such development was closely tied with structural changes, with heavy industry playing the main role. Weakening of the light industry affected the traditional Sudety industrial belt. Rise of some originally underdeveloped districts was largely based on machine industry and to lesser extent on chemical industry, power supply etc. A striking boom in Slovakia and eastern Moravia has been reflected in creation of a strong industrial region along the Slovak-Moravian border, where the industrial intensity almost reached the level of most industrial areas.

Development of industrial employment and changes in territorial distribution had a strict geopolitical, structural, demographic and social reflections under the "socialist" régime. The orientation towards giant enterprises — an alien element on Czechoslovak territory — was very important, too, resulting in great territorial and environmental problems.

Geographical distribution of Czechoslovak industry in 1988 — largely influenced by the development between 1962 and 1988 — reflects the situation before an important historical change. Czechoslovakia appears again on the historical intersection after November 17th, 1989, when the socialist system collapsed and geopolitical position and orientation again have been changed. New tendencies in development of Czechoslovak industry occurred since that time, most of them being different from that ones of the period after 1948. An effort to rejoin the interrupted development before 1948 is evident. New stage of long-term development and geographical distribution of economy and industry and of differentiation among individual regions will take place.

Fig. 1 — Development of the employment rate according to sectors 1948—1990 (comparison with developed countries)

Fig. 2 — Development of the industrial employment rate 1948—1990

Fig. 3 — Development of industrial employees 1962—1988

Fig. 4 — Development of industrial employees in three stages of the period 1962—1988

Fig. 5 — Changes in the industrial density 1962—1988 (workers per 1 km²)

Fig. 6 — Changes in the industrial density 1962—1988 (%)

Fig. 7 — Industrial employees (number in 1988 and development 1962—1988)

Fig. 8 — Increase (decrease) of industrial employees 1962—1988

Fig. 9 — Increase (decrease) of industrial employees 1962—1967

Fig. 10 — Increase (decrease) of industrial employees 1967—1978

Fig. 11 — Increase (decrease) of industrial employees 1978—1988

Fig. 12 — Industrial employees (number in 1988 and intensity per 1000 population unit)

(Pracoviště autora: Geografický ústav ČSAV, pobočka Praha, Na slupi 14, 128 00 Praha 2.)

Došlo do redakce 23. 4. 1992.

Lektoroval Libor Krajčíček.